

Գ Ր Ա Խ Ո Ս ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

Гегам Петросян, Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), Ереван, Издательство ЕГУ, 2012, 423 с.

Գեղամ Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012, 423 էջ:

ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի դեկան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանի գրախոսվող մենագրությունը նվիրված է պատմագիտական հետաքրքիր և արդիական հնչեղություն ունեցող քաղաքական հիմնահարցի: Այն վերաբերում է հայ-ռուսական հարաբերություններին 1918 թ. հունիսից մինչև 1920 թ. ապրիլն ընկած ժամանակաշրջանում, այն է՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության կազմավորումից մինչև Ռուսաստանի Հարավի կամավորական բանակի պարտությունը քաղաքացիական պատերազմում:

2013 թ. դեկտեմբերի 6-ին Մոսկվայում՝ «Արգումենտի ի ֆակտի» գործակալության լրատվական կենտրոնում տեղի է ունեցել գրախոսվող գրքի շնորհանդեսը՝ «Զգույշ, պատմական փաստեր են» ծրագրի շրջանակում, և «Կովկասագետների գիտական ընկերության» ու «Ռուս-հայկական համագործակցություն» կազմակերպության (Հայ դատի Մոսկվայի գրասենյակ) համատեղ ջանքերով: Իր ելույթում Գ. Պետրոսյանն իրավամբ նշել է, որ «Հայոց պատմության կեղծարարությունը հայ ժողովրդի մասին բացասական կարծիք է ձևավորում, ինչն առաջացնում է ոչ միայն արդարացի վրդովմունք, այլև հղի է վտանգավոր հետևանքներով»¹: Հիրավի, հակահայկական հիստերիան խնդիրներ է առաջացնում Հայաստանի ազգային անվտանգության համար, ուստի հեղինակը՝ հայերեն լեզվով լույս ընծայած իր աշխատությունը² թարգմանաբար ներկայացրել է նաև ռուսաստանյան հանրությանը:

Անհերքելի է, որ Հայաստանի առաջին և երրորդ Հանրապետությունների միջև բազում ընդհանրություններ կան: Միաժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի

¹ «Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.) գրքի շնորհանդեսը Մոսկվայում», Միջազգային հարաբերություններ. Հայկական աշխարհ, 2013, թիվ 6, էջ 31:

² Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2011:

առնել և գնահատել նաև այն, որ 1918-1920 թթ. տարածաշրջանային զարգացումներն այսօր ևս իրենց որոշակի շարունակությունն են ստացել՝ ի դեմս Արցախի ազատագրական շարժման ու ինքնորոշման հիմնահարցի, որի առանցքի շուրջ լավագույնս դրսևորվում են պատմության քաղաքական դասերը:

Այս առումով կարևորում ենք «երկու» Ռուսաստանների, այլ կերպ ասած՝ երկու քաղաքական մոտեցումների առկայության հանգամանքը, որը, մեր կարծիքով, արդի փուլում, ինչպես 1918-1921 թթ., վճռորոշ դերակատարություն ունի և կարող է մեծապես նպաստել հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդմանը:

Հասկանալի է, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության կտրուկ շրջադարձի, քաղաքական ասպարեզում տարբեր Ռուսաստանների հանդես գալու գլխավոր պատճառը բոլշևիկյան հեղաշրջումն էր: Ռուսաստանն առաջին հերթին պետք է այդ մղավանջային իրավիճակից դուրս գալու ելք գտներ: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո ձևավորվող հակախորհրդային պետական կազմավորումները 1917-1918 թթ. արդեն իսկ փորձում էին ընդհանուր թշնամու՝ բոլշևիզմի դեմ պայքարում հարաբերությունների եզրեր գտնել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, ապա նաև Սեյմի հետ:

Ուշագրավ է, որ այս փուլում ևս Ռուսաստանի Հարավի ու Դոնի հակախորհրդային պետական կազմավորումների նկատմամբ անդրկովկասյան իշխանությունների վերաբերմունքը գրեթե նույնությամբ նախորդում է այդ հարաբերությունների ակտիվ փուլի՝ 1919-1920 թթ. պատկերին: Անդրկովկասյան իշխանությունների վրաց-թաթարական (ադրբեջանական) մեծ մասը կտրականապես դեմ էր Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների խորացմանն ու ծավալմանը, իսկ հայկական կողմը, թեև ոչ հետևողականորեն, ինչ-որ տեղ զգուշավորությամբ, այնուամենայնիվ փորձում էր կապեր հաստատել հակաբոլշևիկյան պետական կազմավորումների հետ: Այս հանգամանքն ինքնին վկայում է, որ, անկախ քաղաքական ուժերի երանգավորումից, հայկական քաղաքական վերնախավը, այդուհանդերձ, չէր այրում Ռուսաստանի հետ կապող կամուրջները մանավանդ Հայկական հարցի առկայության պայմաններում:

Գ. Պետրոսյանը համոզված է, որ ռազմաքաղաքական շրջափակման մեջ հայտնված Հայաստանի Հանրապետությունը միայն իր սեփական ուժերով չէր կարող ապահովել հետագա գոյությունը և այդ պայմաններում պետք է ձեռք մեկնեք յուրաքանչյուր արտաքին ուժի, որը կօժանդակեր նրան՝ կանխելու թուրքական վտանգը: Անկախության հռչակումից ամիսներ անց՝ 1918 թ. ամռանը, ներքին ու արտաքին ծայրահեղ աննպաստ պայմաններում հայկական քաղաքական ու հասարակական շրջաններում իշխող էր Ռուսաստանի հետ բարեկամական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ցանկությունը: Այդ մասին է վկայում նաև Ռուսաստանի Հարավի

զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Անտոն Դենիկինը, որն ընդգծում էր Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Ռուսաստանի հետ, թեկուզ և խորհրդային, պետական մակարդակով ամեն տեսակ կապերի հաստատման անհրաժեշտության հանգամանքը:

Հուսալքությունն ու անորոշությունը հասել էին այն աստիճանի, որ 1918 թ. հոկտեմբերի 24-ին Ռուսաստանի Հարավի «Հատուկ խորհրդակցությանն» է դիմում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի օգնական Գևորգ Մելիք-Ղարազյոզյանը. «Հայաստանի քաղաքականությունը բարենպաստ է Ռուսաստանի հանդեպ: Այն հնարավոր է դարձնում մինչև անգամ Ռուսաստանի հետ Հայաստանի վերամիավորումը»: Միաժամանակ հեղինակը նշում է, որ ՀՀ պաշտոնական դիրքորոշումը հայ-ռուսական հարաբերությունների շուրջ ամփոփված էր վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու կառավարության ծրագրում: Վերջինս, «դժբախտություն» որակելով Ռուսաստանի հեռացումը Անդրկովկասից, հույս էր հայտնում, որ վերադարձի պարագայում Ռուսաստանը Հայաստանի կողմից լայն աջակցություն կստանա: Հ. Քաջազնունին գտնում էր, որ ՀՀ քաղաքականությունն առայժմ չի կարող կառուցվել ռուսամետ կողմնորոշման վրա: Նա նկատի ուներ հենց իրական օգնությունը, ուստի և եզրակացնում էր, որ Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական խաղերը կարող են կործանարար լինել Հայաստանի համար: Այս առումով Գ. Պետրոսյանի հիմնավորումները միանգամայն համոզիչ են:

Հեղինակն անդրադառնում է Խորհրդային Ռուսաստանի և ՀՀ միջև հարաբերությունների հաստատմանը 1918 թ. հունիս-նոյեմբեր ամիսներին, որոնք անհաջող ավարտ ունեցան: Նա ճիշտ է գնահատում նոյեմբերի 16-ին Յասսիում կայանալիք հակաբոլշևիկյան խորհրդակցությանը Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցության խնդիրը, հակախորհրդային վճռական քայլերի չդիմելու մարտավարությունը: Այս առանցքային թեզն իր հիմնավորումն է ստացել նաև Ռուսաստանի Հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ հարաբերությունների հաստատման սկզբնական փուլում: Գ. Պետրոսյանը եզրակացնում է, որ կապերն ունեցել են կիսապաշտոնական և նույնիսկ գաղտնի բնույթ: Նրա օգտագործած հարուստ սկզբնաղբյուրները փաստում են, որ ՀՀ կառավարությունը մի կողմից ձգտում էր հարաբերություններ հաստատել Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ, իսկ մյուս կողմից՝ նրանց նկատմամբ դրսևորում էր ծայրահեղ զգուշավորություն: Կառավարությունը խուսափում էր որևէ քաղաքական պայմանագրի կնքումից և փորձում իր կապերը սահմանափակել սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների շրջանակներում:

Կարևորում ենք Գ. Պետրոսյանի եզրահանգումն առ այն, որ Դենիկինի կամավորական բանակի հետ դաշինքի կայացումը հարկ է դիտարկել նախ այդ շարժման մեջ առկա Ռուսաստանի ապագա պետական-վարչական կա-

ռուցվածքի նկատմամբ երկու տարբեր մոտեցումների (Դաշնային Հանրապետության և «Միացյալ, անբաժանելի Ռուսաստան», այն է՝ կայսրության), ապա նաև տարածաշրջանային խնդիրների համատեքստում:

Այս հարցում առանձնանում է Վրաստանի հետ հարաբերությունների հիմնախնդիրը: Վրաստանի Հանրապետությունը նախ սկզբունքորեն դեմ էր ռուսաստանյան որևէ պետական կազմավորման հետ կապերի հաստատմանը, ուստի և հմտորեն օգտագործում էր այն իրողությունը, որ Հայաստանը հնարավորություն ուներ այդ կազմավորումների հետ անմիջական կապ հաստատել միայն Վրաստանի տարածքով: Ավելին, Հայաստանի կապերը Դենիկինի հետ, պարզ է, որ հակադրվում էին Վրաստանի շահերին, ուստի այն Հայաստանին վերապահում էր կրավորական «գործընկերոջ» կարգավիճակ:

Աշխատության առավելություններից է նաև այն, որ հայ-ռուսական բազմաշերտ փոխհարաբերությունները Գ. Պետրոսյանը լուսաբանում է տարածաշրջանային և միջազգային առավել լայն համատեքստում: Նրա վերլուծություններն առնչվում են Մեծ Բրիտանիայի, Վրաստանի արտաքին քաղաքականության, այդ թվում նաև վրաց-ադրբեջանական հիմնահարցերին:

Անգլիական զինվորական հրամանատարությունը օգտագործում էր բոլոր միջոցները հայերի ռուսամետության դեմ պայքարելու համար: Միաժամանակ, Հայաստանի դիվանագիտությունը անհրաժեշտ ճկունություն չէր ցուցաբերում, որպեսզի չտուժեր Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի Հարավի շահերի բախումից: Համաշխարհային պատերազմի համատեքստում Հայաստանը շարունակում էր Դենիկինի Ռուսաստանը համարել Անտանտի երկրների դաշնակից ու բարեկամ: Հայ դիվանագետներն ի վերջո չկարողացան ճիշտ գնահատել Անգլիայի հետպատերազմյան քաղաքականությունը, որն Անդրկովկասում հիմնականում հակառուսական էր: Մեծ Բրիտանիան ձգտում էր երկրամասից դուրս մղել Ռուսաստանի Հարավի իշխող ուժերը և ամրապնդել սեփական ելքերը: Հայերն անգլիացիներին վստահություն չէին ներշնչում ավանդական ռուսամետ կողմնորոշման պատճառով:

Ռուսաստանի Հարավի հետ Հայաստանի հարաբերությունների վրա բացասաբար էին ազդում նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի բացահայտ հակառուսական թշնամական դիրքորոշումները: Նրանք որդեգրել էին գերմանաթուրքական կողմնորոշում, ուստի անգլիացիների մուտքը Անդրկովկաս նրանց մոտ մտավախություն առաջ բերեց: Սպասեցնել չտվեց նաև անգլիացիների հակահայկական քաղաքականության դրսևորումը, որի գլխավոր պատճառը կրկին վրացիների և ադրբեջանցիների հակառուսամետ կողմնորոշումն էր: Անգլիացիների համար հայկական բանակն ընկալվում էր որպես Դենիկինի 9-րդ զորամաս:

Վրաստանի կառավարությունը, օգտագործելով անգլիացիների թշնամական վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ և Հայաստանի Հանրապետության ու Ռուսաստանի Հարավի բարեկամական փոխհարաբերու-

թյունները, նպաստեց հայ-անգլիական հարաբերությունների վատթարացմանը և իր տարածքային խնդիրները լուծեց ի վնաս Հայաստանի:

Ավելին, Դենիկինի կամավորական բանակը և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցությունը» փորձեցին 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմը օգտագործել որպես հարմար առիթ տարածաշրջանում իրենց ազդեցությունն ամրապնդելու համար: Այդ ծրագրերը ձախողելու նպատակով անգլիացիներն աջակցեցին Վրաստանին: Չնայած հայ-վրացական պատերազմը ավարտվեց Հայաստանի Հանրապետության հաղթանակով, սակայն բրիտանական ռազմական հրամանատարության ճնշման պատճառով այն վերածվեց դիվանագիտական պարտության: Գ. Պետրոսյանը գտնում է, որ այդ պարտությունը հայկական կողմի սպասողական, կրավորական քաղաքականության հետևանքն էր:

Կարսի մարզի համար պայքարը ևս վկայում է, որ Հայկական հարցում բախվում էին Անգլիայի և Ռուսաստանի Հարավի շահերը: Հասկանալի է, որ կամավորական բանակի ղեկավարությունը Կարսի մարզը դիտում էր որպես նախկին ռուսական կայսրության տարածք, սակայն այս հարցում նրան մեծապես խոչընդոտում էր Մեծ Բրիտանիան: Թեև 1919 թ. ապրիլի 25-ին վերջինիս աջակցությամբ Կարսի մարզը հանձնվեց Հայաստանի Հանրապետության տնօրինությանը, սակայն բրիտանական հրամանատարությունը լռելյայն անտեսեց, եթե ոչ հրահրեց մուսուլմանական իշխանությունների ձևավորումը երիտթուրքերի նախաձեռնությամբ, մասնավորապես «Հարավարևմտյան Կովկասյան Հանրապետության» ստեղծումը՝ Կարս կենտրոնով: Հեղինակը գտնում է, որ փաստորեն տեղի ունեցավ անհնարինը. Կարսի հարցում բացահայտվեցին երկու դարավոր թշնամիների՝ Թուրքիայի և Ռուսաստանի շահերի ընդհանրությունը և համերաշխությունը, քանզի նրանք չէին հանդուրժում Անգլիայի ներթափանցումն Անդրկովկաս, ինչը կրկին հարվածում էր հայ ժողովրդի շահերին: Որոշակի երկակի բացասական դեր էր խաղում կամավորական բանակի հետ մուսուլմանների համագործակցությունը, որոնք ցանկանում էին ի վնաս Հայաստանի Հանրապետության Կարսի մարզում հաստատել ռուսական տիրապետություն:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև մենագրության այն հատվածը, որը վերաբերում է Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակման նկատմամբ անգլիական և ռուսական քաղաքական շրջանակների վերաբերմունքին: «Միացյալ ազատ Հայաստանի» հռչակումը նկատելիորեն փոխեց հակախորհրդային պետական կազմավորումների դիրքորոշումը, ինչը բացատրվում է այն բանով, որ Փարիզում գործող «Ռուսական քաղաքական խորհրդակցություն» հակաբոլշևիկյան պետականամետ խմբավորումը, որը Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովից պահանջում էր Ռուսական կայսրության 1914 թ. սահմանների վերականգնում, չէր կարող համակերպվել մեծ և անկախ Հայաստանի գոյության փաստի հետ, քանի դեռ չէր վերականգնվել նախկին կայսերական Ռուսաստանի տարածքը:

Լիովին կիսում ենք Գ. Պետրոսյանի մտահոգությունը, որ անգամ այս հարցում Ռուսաստանի Հարավի ու Փարիզի «Ռուսական քաղաքական խորհրդակցության» առերես հայամետ դիրքորոշումը իրականում ոչ միայն հակասում, այլև խոչընդոտում էր հայկական խնդիրների լուծմանը: Ավելացնենք, որ այս հանգամանքն իր հերթին խանգարել է իրականացնելու Սևրի պայմանագիրը:

Այդ փոխհարաբերություններում ևս փորձաքար դարձան վրաց-ադրբեջանական հակառուսական ռազմական պայմանագրերը, որոնց քննությունը Գ. Պետրոսյանի աշխատության հետաքրքիր և հաջողված հատվածներից է հիմնավորապես լուսաբանված սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության հիման վրա:

1919 թ. մայիսի կեսերին Դենիկինի կամավորական բանակը գրավում է լեռնականների հանրապետությունը (Դադաստան-Պետրովսկ, Թեմիր-Խան Շորա և Դերբենտ) և Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջում իրեն հանձնել երկաթուղագիծը՝ Բալաջարի կայարանով հանդերձ, և չխոչընդոտել 80 հազար ռուս զինվորների անցումը Բաքվից դեպի Անդրկովկասի հանրապետություններ: Այդ ամենը հիմնավորվում էր բոլշևիզմի դեմ պայքարով: Բայց քանի որ Դենիկինի առաջարկները վստահություն չէին ներշնչում Ադրբեջանում, ուստի վրացիների և թաթարների միջև կայացավ մի հակառուսական համաձայնություն: Հենց այս շրջանում սրվեց Ադրբեջանի վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ, Վրաստանի և Ադրբեջանի քաղաքական շրջաններում սկսեցին տարածվել ստահող լուրեր այն մասին, որ Հայաստանը իբր գաղտնի պայմանագիր է կնքել կամավորական բանակի հետ. դրանց տարածմանը նպաստեցին նաև Անդրկովկասի բոլշևիկ գործիչները: Արդյունքում Դենիկինի և ըստ այդմ նաև Հայաստանի Հանրապետության դեմ կնքվեց վրաց-թաթարական նոր ռազմական պայմանագիր, որն առանց այն էլ ազգամիջյան լարված մթնոլորտում ավելի սրեց հակահայկական տրամադրությունները:

Հեղինակը մեծ տեղ է հատկացրել նաև Սիբիրի, Հեռավոր Արևելքի և Ռուսաստանի Հարավի հետ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունների լուսաբանմանը 1919 թ. օգոստոսից 1920 ապրիլն ընկած ժամանակաշրջանում, առաջին անգամ քննարկել մի շարք կարևոր հիմնախնդիրներ: Հատկապես կարևորում ենք Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև համադաշնության հիմնահարցի լուսաբանումը, կազակական կառավարության երևանյան պատվիրակության գործունեությունը:

Հատկանշական է, որ, ըստ Գ. Պետրոսյանի, հանուն հանրապետության շահերի, Հայաստանի կառավարությունը ամեն դեպքում շարունակել է բարեկամական հարաբերություններ պահպանել Ռուսաստանի Հարավի հետ մինչ նրա վերջնական պարտությունը:

Սույն գրախոսությունում տողերիս հեղինակն ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացրեց Գ. Պետրոսյանի վեր հանած առավել կարևոր

հիմնախնդիրները՝ կոչ անելով կարդալ այս մնայուն աշխատությունը, մանավանդ որ հեղինակը, չնայած իր հստակ գնահատականներին ու հիմնավոր եզրակացություններին, այնուամենայնիվ տեղ է թողնում ընթերցողին սեփական կարծիք ձևավորելու բարդ ու հակասություններով լի այդ պատմական ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

Գ. Պետրոսյանն անաչառ է իր հետևություններում. նրա կարծիքով՝ ժամանակակից քաղաքական իրադարձությունները հերթական անգամ ապացուցում են այն հանրահայտ ճշմարտությունը, որ պատմությունը կրկնվում է: Հայաստանի Հանրապետությունն այսօր գործ ունի նույն հարևանների, հակառակորդների ու «բարեկամների» հետ, բայց արտաքին քաղաքականության օրակարգում նրա առջև դարձյալ ծառանում են միևնույն բարդ հիմնահարցերը: Գ. Պետրոսյանի աշխատությունը շահեկան է և մնայուն նաև այն պատճառով, որ հավատարիմ պատմականության սկզբունքին և իրեն հասու սկզբնաղբյուրներին՝ նա չի հետևում ժամանակակից հայ հասարակության մեջ առաջացած երկփեղկվածությանը, նյութը արհեստականորեն չի հարմարեցնում ռուսամետ կամ հակառուսական միտվածություն ունեցող ճամբարների տրամադրություններին, այլ իրական պատմական համապատկերը ներկայացնում է անաչառորեն, որի համարձակ ընկալմամբ է միայն հնարավոր կերտել երկու բարեկամ ժողովուրդների ապագան: Այս պայմաններում կասկածից վեր է, որ ռուս ընթերցողին անհրաժեշտ՝ գրախոսվող մենագրության ռուսերեն թարգմանության հրատարակությունը դրվատելի է:

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ